

Iwona Rzepnikowska
UMK Toruń

MIT CZAPAJEWA W FOLKLORZE I LITERATURZE
ROSYJSKIEJ XX WIEKU

Kiedy rankiem 5 września 1919 roku Czapajew tonął w zimnych wodach Uralu¹, nie mógł wiedzieć, że otwiera się przed nim inny wymiar istnienia i bynajmniej nie chodzi o wieczność w sensie religijnym. Spełniał bowiem trzy podstawowe warunki, by przejść do kategorii postaci mitycznych: umierał w stosunkowo młodym wieku (miał 32 lata), w aureoli sławy (był wówczas dowódcą słynnej 25. dywizji strzeleckiej), zaś jego ciała nigdy nie odnaleziono, nie było też świadków owego wydarzenia². Choć pierwsze utwory na cześć Czapaja, jak go powszechnie nazywano, powstały jeszcze za jego życia³, zaś cztery lata po śmierci ukazała się powieść Dymitra Furmanowa *Czapajew* (*Чапаяев*, 1923), na prawdziwą nieśmiertelność przyszło mu jednak czekać w sumie 15 lat, do 1934 roku. Wtedy bowiem na ekrany kin radzieckich wszedł film „braci” Georgija i Siergieja Wasiljewów

¹ Powołuję się tu na najbardziej rozpowszechnioną — oficjalną — wersję śmierci Czapajewa.

² Pierwszym badaczem, który wyodrębnił konstytutywne czynniki mitotwórcze, określił warunki niezbędne do tego, by dana postać przeszła do kategorii postaci mitycznych, był Stefan Czarnowski. Zob. tegoż: *Kult bohaterów i jego społeczne podłoże. Święty Patryk, bohater narodowy Irlandii*. W: *Dzieła*. Oprac. N. Assorodobraj, S. Ossowski. T. IV. Warszawa: PWN 1956. Największą wartością ustaleń Czarnowskiego jest fakt, że mają one charakter typologiczny, a przez to niezwykle inspirujący, powołują się bowiem na nie badacze wszelkich mitów bohaterskich, wyobrażeń, tworzonych wokół postaci, reprezentujących skrajne opcje światopoglądowe, co pokazują choćby tytuły następujących publikacji: Z. Piasecki: *Byli chłopcy, byli... Zbójnictwo karpackie — prawda historyczna, folklor i literatura polska*. Kraków: Wydawnictwo Literackie 1973; J. Goszczyńska: *Mit Janosika w folklorze i literaturze słowackiej XIX wieku*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski 2001; P. Owczarek: *Karol Wojtyła — Jan Paweł II. Podhalańska opowieść o świętym. Od historii do mitu — studium antropologiczne*. Kraków: AVALLON 2006.

³ Miała o tym donosić jedna z centralnych gazet z 15 lipca 1919 r. Autor tej informacji, Wiktor Sidielnikow, nie podaje jednak nazwy owej gazety. Zob. В.М. Сидельников: *Чапаяев в устной поэзии и творчестве Фурманова*. W: tegoż: *Писатель и народная поэзия*. Москва: Современник 1974, s. 11.

Czapajew (*Чанаев*), cieszący się ogromną popularnością nie tylko u widzów (w niespełna 6 lat od premiery obejrzało go ponoć 50 milionów widzów), ale i u samego Stalina, który najpierw ze wszech miar popierał powstawanie filmu, zaś do marca 1936 roku, czyli w niecałe półtora roku od premiery, obejrzał go 38 razy, co daje średnio jedną projekcję na 2–3 tygodnie⁴. Nie wiadomo, jak było potem z oglądalnością filmu, ponieważ autor tych danych, ówczesny minister kinematografii, Borys Szumiacki, został rozstrzelany w 1936 roku⁵. Trudno też powiedzieć, na ile powyższe dane są wiarygodne, zwłaszcza te dotyczące popularności filmu wśród widzów. Zważywszy jednak na fakt, że w atmosferze rozczarowania i zawiedzionych nadziei, zachwianej wiary w zmianę sytuacji politycznej, co niewątpliwie charakteryzowało lata 30. XX wieku, poszukuje się wartości pewnych, stałych i nie ulegających łatwemu podważeniu⁶, takich właśnie, jakie uosabiał Czapaiew, w pełni prawdopodobne wydaje się zaistnienie takiej — poniekąd precedensowej — sytuacji, kiedy odgórnie propagowany wzorzec osobowy pokrywa się z psychospołecznym zapotrzebowaniem na tego rodzaju bohatera. Nie ulega natomiast wątpliwości, że w głównej mierze właśnie filmowy, nie zaś literacki wizerunek legendarnego dowódcy zakorzenił się w zbiorowej świadomości i to właśnie film dał początek mityzacji Czapaiewa, procesowi, w wyniku którego z każdym kolejnym utworem coraz bardziej oddalał się on od swego historycznego pierwowzoru, by stać się w końcu zespołem cech do pewnego stopnia abstrakcyjnych⁷.

Spróbujmy zatem chociaż pokrótce odpowiedzieć na pytanie, dlaczego akurat kinowa wersja losów bohatera niniejszej analizy legła

⁴ <<http://vlasti.net/news/66447?print=1>> (30. XII. 2009).

⁵ Niemniej zaskakujący w tym wszystkim jest fakt, że obojętna na Czapaiewa nie pozostała nawet inteligencja, której został on przecież w filmie przeciwstawiony. Chodzi m.in. o słynną scenę psychologicznego ataku pułku kapiellowców. Autorem cyklu wierszy o Czapaiewie jest sam Osip Mandelsztam, który napisał je pod wpływem wielkiego wrażenia, jakie wywarł na nim film o legendarnym dowódcy. Do naszych czasów zachowały się jednak jedynie dwa utwory poety na ten temat. Wspominają o tym uczestnicy dyskusji o Czapaiewie, prowadzonej przez Piotra Wajla w radiu Svoboda <<http://archive.svoboda.org/programs/cicles/hero/15.asp>>.

⁶ Na powyższe uwarunkowania mitów politycznych jako takich zwraca uwagę Piotr Pawełczyk. Zob. tegoż: *Mit jako zjawisko społeczne*. W: *W kręgu mitów i stereotypów*. Red. K. Borowczyk, P. Pawełczyk. Poznań–Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK 1993, s. 8.

⁷ W ten właśnie sposób, jako wyobrażenie (pogląd) dotyczące jakichś faktów z przeszłości, teraźniejszości bądź przyszłości, definiuje mit Ryszard Tomicki. Zob. tegoż: hasło „Mit” w: *Słownik etnologiczny*. Red. Z. Staszczak. Warszawa–Poznań: PWN 1987, s. 247. Tak pojmowany mit legł u podstaw wielu opracowań z zakresu tej problematyki. Zob. np. Z. Piasecki: *Byli chłopcy, byli...;* F. Ziejka: *W kręgu mitów polskich*. Kraków: Wydawnictwo Literackie 1977; J. Goszczyńska: *Mit Janosika w folklorze i literaturze słowackiej...*

u podstaw jego późniejszej popularności w różnego rodzaju dziełach artystycznych⁸?

Z porównania obu wizerunków legendarnego dowódcy wynika, że — w przeciwieństwie do literackiego — filmowy Czapajew nie wywołuje tak sprzecznych, a nawet niekiedy krzywdzących go opinii i odczuć. I choć trudno mu odmówić temperamentu, zbyt łatwego ulegania emocjom, w oczach widza nie uchodzi za „partyzanta i pyskobija”. Brak też prób dyskredytacji fenomenu popularności bohatera naszych rozważań, który, jak twierdzi narrator w powieści Furmanowa, tak naprawdę nie wyróżniał się niczym szczególnym, „nadludzkim”, „a wielu cennych zalet w ogóle nawet nie miał”⁹. Na ekranie Czapajew jest postacią niepowtarzalną, jedyną w swoim rodzaju, doskonałym, profesjonalnym dowódcą, czego nie doceniali przełożeni bohatera powieści i o czym on sam myślał z taką goryczą, a co filmowy Czapajew w dużej mierze zawdzięcza najświetniejszej scenie z filmu. Mowa o lekcji taktyki wojennej, której Czapajew udziela jednemu ze swoich zastępców, ilustrując ją za pomocą rozłożonych na stole kartofli, jabłek, fajki, papierosów i miski. Ponadto to właśnie film przyczynił się do postrzegania Czapajewa nie w kategoriach przywódcy lokalnych powstań i buntów chłopskich, lecz w kategoriach dowódcy o wymiarze światowym, sytuującym się obok takich strategów wszechczasów, jak Aleksander Macedoński, Garibaldi, Napoleon i Suworow.

Film być może całkowicie nie przeczy utrwalonemu w powieści i tak w niej krytykowanemu wizerunkowi mówcy-demagoga, eksponuje jednak jedną z najbardziej rozpoznawalnych cech Czapajewa, a mianowicie roztropność, przytomność umysłu. To właśnie dzięki temu potrafił on wybrnąć z każdej, nawet najbardziej niezręcznej dla siebie sytuacji, a także nadrabiał wszelkie swoje braki, zwłaszcza ideologiczne.

Nawet to z konieczności niepełne porównanie obu wizerunków Czapajewa już pokazuje, że reżyserzy nieco wygładzili jego literacki zyciorys bądź całkiem z niego usunęli wiele cech nieprzysparzających mu chwały, zwłaszcza zaś stawiających go w niejednoznacznym świetle (brawura, brak wykształcenia, niechęć do naczelnego dowództwa). Natomiast wyeksponowaniu, a nawet pewnej hiperbolizacji uległy cechy zawsze cieszące się uznaniem w społecznej świadomości: odwaga, męstwo, poświęcenie, profesjonalizm, poczucie sprawiedliwości, roztropność. Oznacza to, że reżyserzy dokonali pewnych zabiegów o charakterze

⁸ Piszę o tym dokładniej w artykule *Literatura i film a źródła mityzacji Czapajewa*. W: *Przemiany mitów i wartości nie tylko w literaturze*. Red. L. Wiśniewska, M. Gołuński. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego 2010, s. 121–130.

⁹ D. Furmanow: *Czapajew*. Przeł. J. Putrament. Warszawa: Wydawnictwo „Prasa Wojskowa” 1951, s. 219.

mitotwórczym, idealizującym, co w zupełności wystarczyło, żeby filmowy Czapajew mógł skutecznie konkurować ze swoim literackim prototypem, a czego najlepszym potwierdzeniem jest okazała liczba utworów, powstałych właśnie dopiero po ekranizacji losów legendarnego dowódcy¹⁰. Wiele jednak wskazuje na to, że niezupełnie była to spontaniczna twórczość, lecz realizacja określonych założeń partii w zakresie polityki kulturalnej, zwłaszcza że premierę filmu powiązano z siedemnastą rocznicą rewolucji październikowej, zaś dwa lata później, w 1936 roku, przeprowadzono specjalną ekspedycję folklorystyczną, której okoliczności nie pozostawiają już żadnych złudzeń co do autentyzmu przynajmniej części zebranych wówczas tekstów. Lata 30. bowiem to okres intensywnego wykorzystania folkloru w celach propagandowo-agitacyjnych, sprawowania przez władze komunistyczne bezpośredniej kontroli nad procesem jego powstawania, badania i publikowania¹¹.

W czasie wspomnianej ekspedycji zapisano liczne osobiste relacje żołnierzy z 25. dywizji, która zaraz po śmierci Czapajewa została nazwana imieniem jej legendarnego dowódcy, ponadto teksty o charakterze skazowo-podaniowym, a także byliny (tzw. nowiny), bajki i pieśni historyczne¹².

¹⁰ Ten ogrom utworów jest poniekąd pozorny, ponieważ wiele z nich, zwłaszcza opowiadań, w kolejnych zbiorach ukazywało się w innej konfiguracji, bądź pod zmienionym tytułem. W tego rodzaju mistyfikacji celował zwłaszcza Władimir Razumniewicz. Por. В.Л. Разумневич: *И каждый ему земляк. Любопытные истории, рассказанные чапаевцами о себе, В.И. Чапаеве и его детях*. Москва: ДОСААФ 1969; Tegoż: *Приказ номер один. Рассказы о Чапаеве*. Для ср. возр. Москва: Детская литература 1973; Tegoż: *Сердце Чапая. Рассказ*. Для мл. шк. возр. Москва: Малыш 1972; Tegoż: *Человек из песни*. Москва: ДОСААФ 1977; Tegoż: *Вася на тачанке*. Москва: Малыш 1977; Tegoż: *Красная звезда на тачанке. (О В.И. Чапаеве)*. Москва: ДОСААФ 1980. Opowiadania innych z kolei autorów wznawiano z nadzwyczajną częstotliwością. Por. np. А.Т. Кононов: *Рассказы о Чапаеве*. Москва-Ленинград: Издательство детской литературы 1939 (перезд. 1947, 1950, 1952, 1953, 1954, 1955, 1957, 1960, 1961, 1965, 1972, 1980).

¹¹ O wątpliwej naturze okazałej części tekstów folkloru lat 30.–40. pisał już w latach 30. XX wieku Mark Azadowskij. Zob. Tegoż: *Ленин в фольклоре*. W: *Памяти В.И. Ленина. Сб. ст. К десятилетию со дня смерти. 1924–1934*. Ред. Н.И. Бухарин, А.М. Деборин. Москва-Ленинград: Академия наук СССР 1934. Z nowszych prac na ten temat warto wymieniać następujące: Ф. Миллер: *Сталинский фольклор*. Санкт-Петербург: Академический проект, Издательство ДНК 2006 (amer. wyd. F.J. Miller: *Folklor for Stalin: Russian Folklore and Pseudofolklore of the Stalin Era*. New York: M.E. Sharpe, Inc 1990); Т.Г. Иванова: *О фольклорной и псевдофольклорной природе советского эпоса*. W: *Рукописи, которых не было: Подделки в области славянского фольклора*. Москва: Ладомир 2002, s. 403–431; А.А. Панченко: *Культ Ленина и „советский фольклор”*. W: *Одиссей. Человек в истории*. Москва: Наука 2005, s. 334–366; К. Богданов: *Vox populi. Фольклорные жанры советской культуры*. Москва: Новое литературное обозрение 2009.

¹² Zapisane wówczas teksty częściowo opublikowano w zbiorze *Чапай. Сб. народных песен, сказок, сказов и воспоминаний о легендарном герое гражданской войны*

Zawierały one zupełnie wyidealizowany wizerunek legendarnego dowódcy, każdorazowo uzależniony od tworzywa artystycznego i poniekąd od konwencji gatunkowej danego utworu. Jako np. bohater skazów Czapajew został wyposażony w dość uniwersalne cechy bohaterów podań historycznych, łącznie z umiejętnością zamawiania kul¹³, przypisywanej mu jednakże tylko przez jego zagorzałych wrogów. Sam Czapajew wypowiada się na ten temat raczej ironicznie („А чего меня охранять? Не бойтесь, меня никакая пуля не берёт. Идите домой”)¹⁴. To tłumaczy, dlaczego skazy nie stronią od ukazania ранego Czapajewa, ponieważ jest to jeden z chwytów służący jego idealizacji. Sam dowódca bowiem nie tylko nie cierpi, ale wszelkie zabiegi chirurgiczne nie robią na nim najmniejszego wrażenia, przez co przypomina pozbawionych cielesności bohaterów bajek magicznych¹⁵.

Skoro o bajkach mowa, to one kreślą z kolei optymistyczną wizję losów słynnego dowódcy, który wydostał się z rwącego nurtu rzeki, następnie ukrył się w niedźwiedziej gawrze, potem zaś w kibitce pewnego Kirgiza¹⁶. Inna bajkowa wersja śmierci Czapajewa mówi, że, choć ten ocalał, ukrywa się pod zmienionym nazwiskiem, pokutując jakoby za to, że dał się zaskoczyć wojskom przeciwnika. Nie przestaje jednak wspierać czerwonoarmistów w walce z białymi, dzięki czemu odnoszą oni niebywałe sukcesy¹⁷. Jak pisze Janina Hajduk-Nijakowska, podobne przekonania o możliwości czuwania dowódcy nad swym wojskiem zza grobu, a nawet czynnego wsparcia swojego narodu w najtrudniejszych momentach jego historii, pojawiają się w folklorze zawsze w przypadku nagłej i tragicznej śmierci bohatera owianego wśród ludu legendą¹⁸. Nic zatem dziwnego, że w niedalekiej

В.И. Чапаяеве. Сост. В. Паймен, Москва: Советский писатель 1938. Znacznie bogatsza pod względem zawartości jest publikacja autorstwa Akimowej *Сказы и песни о Чапаяеве.* Сост. Т.М. Акимовой. Саратов: ОГИЗ 1957.

¹³ Por. pr.: „Стреляют в них, стреляют, стреляют. — Стой-ко-те! — кричит его сила. Перестанут стрелять; они снимут с себя одежды повытряхивают пули и отдадут назад... Сенька заговаривал от пуль”. Zob. na ten temat: П.Г. Богатырев: *Образ народного героя в славянских преданиях и сказочная традиция.* „Русский фольклор” 1963. Т. VIII, s. 51.

¹⁴ *Чапай. Сб. народных песен, сказок, сказов и воспоминаний...*, s. 63.

¹⁵ O Czapajewie jako bohaterze skazów piszę w artykule *Sprawiedliwy, odważny, wesoły...*, czyli *skazowo-podaniowy wizerunek Czapajewa.* W: *Podanie-legenda w tradycji ludowej i literackiej.* Red. M. Jakitowicz, V. Wróblewska. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK 2007, s. 89–99.

¹⁶ *Сказка про Чапая.* W: *Чапай. Сб. народных песен, сказок, сказов и воспоминаний...*, s. 20–22. Jak podaje Sidielnikow, jedną z wersji tej opowieści usłyszano nawet od syna Czapajewa, Aleksandra i, co ciekawe, była ona odbierana jako w pełni prawdopodobna. Zob. В.М. Сидельников: *Чапаяев в устной поэзии...*, s. 25.

¹⁷ *Жив Чапаяев. Русская сказка.* W: *Творчество народов СССР.* Red. А.М. Горький, Л.З. Мехлис. Воронеж: Издание редакции „Правды” 1938.

¹⁸ *Nie wszystko bajka. Polskie ludowe podania historyczne.* Wybór, wstęp i komentarze J. Hajduk-Nijakowska. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza 1983, s. 20. Tak było

przyszłości Czapaiew dostał rzeczywistą szansę dopełnienia swej misji, nieoczekiwanie przerwanej we wrześniu 1919 roku. Mowa o filmie agitacyjnym *Czapaiew z nami* (*Чапаяев с нами*), rozpowszechnianym po napaści Niemiec faszystowskich na Związek Radziecki¹⁹. W ten sposób z bojownika o sprawiedliwość społeczną legendarny dowódca przekształcił się w wyraziciela ideologii narodowej, co należy uznać za kolejny, wyższy stopień mityzacji jego losów.

Władze zresztą niezwykle umiejętnie podtrzymywały mit bohaterskiego dowódcy i nie pomijały żadnej okazji, by włączyć jego wizerunek do zestawu rytualizowanych zachowań społeczno-politycznych. Tak więc jego imieniem nazywano szkoły, osady, kołchozy, statki. Nie zapomniano też o kolejnych, zwłaszcza okrągłych rocznicach śmierci bohatera, a nawet premiery poświęconego mu filmu, dając w ten sposób społeczeństwu możliwość ponownego przeżycia zdarzeń, które rozegrały się w przeszłości, a także odczucia, że ciągle wywierają one wpływ na teraźniejszość.

Pamięć o Czapaiewie jako bohaterze narodowym kultywowano jednak zwłaszcza w wielu utworach literackich, powstałych już, o czym była mowa, po ekranizacji jego losów. Poczesne miejsce w tej swego rodzaju zbiorowej mitycznej opowieści o bohaterze narodowym zajęła nawet, co może wydać się dziwne, powieść Furmanowa. Poddano ją jednak najpierw odpowiednim zabiegom, głównie o charakterze estetycznym, a poniekąd także ideowym. Polegały one na zmianie konwencji literackiej z epickiej na dramatyczną, ukazującą bohatera w bardziej niż dotąd heroicznym świetle oraz na takim doborze epizodów, by zaprezentować go jako człowieka czynu zatroskanego o przyszłość ojczyzny²⁰.

Wśród utworów literackich o Czapaiewie niewątpliwie wyróżnia się grupa opowiadań. Wprawdzie prezentują one poniekąd przewidywalny

m.in. w przypadku Władysława Warneńczyka, którego widziano to na dworze konstantynopolitańskim, to znowu w kraju, a także w Wenecji, w Siedmiogrodzie, w Albanii i wielu innych miejscach.

¹⁹ Samym pojawieniem się Czapaiew wyzwał odpowiednie emocje i motywacje, co było istotne zwłaszcza w momentach zagrożenia bytu narodowego, a do takich z całą pewnością należał okres II wojny światowej. Zatem poza funkcją dydaktyczną, jego wizerunek pełnił także nie mniej znaczącą funkcję integrującą.

²⁰ Pierwszych tego rodzaju zabiegów dokonano jednakże już w 1930 roku, po czym tę specyficzną „tradycję” konsekwentnie podtrzymywano. Пор. Д. Фурманов: *Под Уфой и Уральском*. Отрывки из повести *Чапаяев*. Москва–Ленинград 1930; А.Н. Фурманова, С.М. Лунин: *Чапаяев*. Пьеса в 3 действиях. Москва 1935; А.Н. Фурманова: *Чапаяев*. Пьеса в 3 д. и 8 картинах. Москва 1939; Тејџе: *Чапаяев*. Пьеса в 4 действиях. Москва–Ленинград 1940; С.М. Лунин: *Чапаяев*. Драма в 5-ти действиях, 11 картинах (новый вариант). Москва 1940; Тегоџ: *Бессмертие*. Пьеса по мотивам романа Д. Фурманова *Чапаяев*. Москва 1958; Тегоџ: *Государственный человек (Василий Иванович Чапаяев)*. Историческая драма в 5-ти действиях. Москва 1966.

w swej doskonałości wizerunek legendarnego bohatera wojny domowej w Rosji, niemniej na plan pierwszy wysuwa się niebywała świadomość polityczna, a więc nie najbardziej rozpoznawalne dotąd jego cechy, będące pewnego rodzaju jego wizytówką, jak bezgraniczna odwaga i zdolność do największych poświęceń, umiejętność podejmowania trafnych decyzji strategicznych, wysokie wymagania w stosunku do siebie i innych, niezwykle poczucie sprawiedliwości, roztropność. W opowiadaniach nikt już nie zarzuca Czapałowowi nieznamości programu partii (powieść Furmanowa), nie stawia wobec konieczności rozstrzygnięcia dylematów w rodzaju opowiedzieć się za komunistami czy za bolszewikami (film fabularny), co odróżnia Czapałowa przede wszystkim od sposobu zaprezentowania go w utworach stojących na początku kariery jego wizerunku w sztuce. W opowiadaniach Czapałow ma na tyle silnie rozwinięte poczucie tożsamości politycznej i świadomość celów prowadzonej walki, że sam jest w stanie prowadzić wokół siebie kampanię informacyjno-agitacyjną:

Большевики — это и Ленин — вождь революции, это и я — солдат революции, это и многие бойцы моей дивизии — рабочие и крестьяне. **Они, сынок, всегда первыми в бой идут, буржуев бьют, богатство от них отнимают.** [...] Большевики хотят хорошую жизнь на земле устроить. И поэтому **все богатства, которые помещики и капиталисты нажили нашим трудом, забирают и отдают беднякам**²¹.

Pojawia się ponadto, o czym zaświadcza przywołany przykład, dość zaskakująca, ale pewnie tylko z perspektywy współczesnego czytelnika, sprzeczność w charakterystyce Czapałowa, który, zresztą jak i wszyscy bolszewicy, z jednej strony przynależy do kategorii „chłopców, co świat równają”, kieruje się bowiem zasadą, by zabierać bogatym i dawać biednym, z drugiej zaś jest opisywany w kategoriach bohatersko-rycerskich, aktualizowanych za pośrednictwem napisu na szabli będącej jego własnością: „Bez potrzeby nie wyjmuj, bez chwały nie chowaj” („Без дела не вынимай, без славы не вкладывай!”)²².

Z wszelkich wypowiedzi bohaterów opowiadań, zwłaszcza podwładnych Czapałowa, a także z fragmentów odnarratorskich wyłania się postać człowieka charyzmatycznego, bo wyróżniającego się na tle reszty społeczności, obdarzonego nieprzeciętnymi walorami charakteru, niespotykanymi kwalifikacjami. I nawet próby uczłowiczenia tego wyjątkowego pod każdym względem wizerunku legendarnego dowódcy poprzez przypisanie

²¹ В. Разумневич: *Красноармейский паёк*. W: Тегоз: *Приказ номер один. Рассказы о Чапаеве...*, s. 46 (podkr. I.R.).

²² В. Разумневич: *Приказ номер один...*, s. 42.

mu tzw. cech „miękkich”²³ (wrażliwości na ludzką krzywdę, na piękno przyrody, na sztukę, ponadto skłonności intelektualnych [Czapaiew zaczytywał się Gorkim, marzył, by się uczyć], wyjątkowej skromności)²⁴, nie zmieniają faktu, że perspektywa spotkania z Czapaiewem wiąże się z przeżyciem pewnego rodzaju tajemnicy, doświadczenia czegoś niezwykle, zachwycającego, co z niewielkimi zastrzeżeniami można rozpatrywać w kategoriach *numinosum* Rudolfa Otto²⁵. Por. np.: „И все в таком волнении духа, будто архиерея ждут”²⁶ lub też „Новость, ребята, принес! Глаза у Кузнецова засветились большой радостью. [...] — Эх, радость-то какая, братки! Чапаев к нам едет!”²⁷”.

Bohater naszych rozważań jest jednak w stanie wywołać tylko ten rodzaj przeżycia numinotycznego, który niemiecki filozof określił mianem *mysterium fascinans*. Jak nietrudno się domyślić, doświadczeniem numinotycznym w pełnym tego słowa znaczeniu, obejmującym zarówno *mysterium tremendum*, jak i *mysterium fascinans*, może być tylko spotkanie z Leninem. Jednak, co bardzo znamienne, *mysterium tremendum* zostało pozbawione elementu grozy i przerażenia. Obcowaniu z Leninem, a właściwie z jego duchem, towarzyszy natomiast nastrój głębokiego skupienia, pewnego rodzaju podniecenia, zdumienia i odczucia niesamowitości, co ilustruje poniższy przykład:

— Здесь в детстве жил Ульянов-Ленин.

Все мы выпрыгнули из машин и зашагали ближе к дому. Знамена вскинули вверх. Плотнее придвинулись друг к дружке. Замерли.

Несколько минут, не шелохнувшись, стояли мы под знаменами. Ни слова не проронили. Но мысленно каждый из нас клялся на верность делу революции, делу Ленина. И казалось, будто сам Ильич в ту минуту стоял перед нами, у завалянки родного дома, и слушал слова нашей клятвы, с которой нам завтра идти в бой...²⁸.

Autorzy opowiadań przypominają więc czytelnikowi o istnieniu charzmatycznego przywódcy na wyższym szczeblu, o istnieniu swego

²³ Autorką tego określenia jest Maria Ossowska. Por. także: *Normy moralne*. Warszawa: PWN 1970.

²⁴ Takimi cechami Czapaiew został obdarzony np. w następujących opowiadaniach Wiktora Banykina: *Народный писатель, Стёпка Решение задачи, В дороге, Пианино*. Pochodzą one ze zbioru: В. Баныкин: *Рассказы о Чапаеве*. Куйбышев: Детская литература 1946. Podobnie przedstawia Czapaiewa w swoich opowiadaniach Władimir Razumniewicz. Por. np. opowiadania *Райская птица, Новый комиссар*. Opublikowano je w zbiorze *Приказ номер один...*

²⁵ R. Otto: *Świętość. Elementy irracjonalne w pojęciu bóstwa i ich stosunek do elementów racjonalnych*. Przeł. В. Kupis. Wrocław: Thesaurus Press 1993.

²⁶ В. Баныкин: *Дорогой гость*. W: Tegoż: *Рассказы о Чапаеве...*, s. 68.

²⁷ Tegoż: *Встреча*. W: Tegoż: *Рассказы о Чапаеве...*, s. 77.

²⁸ В. Разумневич: *Чужой каравай*. W: Tegoż: *Приказ номер один...*, s. 84–85.

rodzaju hierarchii w panteonie radzieckich świętych, w którym bohater niniejszych rozważań zajął wprawdzie jedno z najbardziej eksponowanych miejsc, nie było to jednak miejsce najważniejsze²⁹. Prawdziwie (prawie?) demokratyczna pod tym względem okazała się anegdota, zrównująca obu bohaterów zwłaszcza pod względem sposobu ich przedstawienia, a także pod względem popularności (pokazuje to pewien dowcip o charakterze metatekstowym)³⁰, choć istnieje i taki pogląd, że dowcipy o Czapajewie zostały sztucznie puszczane w obieg, żeby powstrzymać falę anegdot o Leninie³¹. Jakiegokolwiek byłyby źródła pochodzenia dowcipów o Czapajewie (wśród nich wspomniana hipoteza wydaje się najmniej prawdopodobna), jedno jest pewne: nie ma takiej dziedziny, takiego faktu w literackiej biografii legendarnego dowódcy, której twórcy anegdot nie chcieliby poddać komicznej weryfikacji³². Przedmiotem kpin stała się nawet śmierć Czapaiewa, być może dlatego, że to w gruncie rzeczy ona była warunkiem mityzacji analizowanej tu postaci. Anegdoty koncentrują się wokół najbardziej rozpowszechnionej wersji wypadków, czyli utonięcia

²⁹ Wśród badaczy nie ma zgodności co do tego, czy komunizm był ruchem parareligijnym, czy *stricte* religijnym. Zarówno w jednym, jak i w drugim typie publikacji podkreśla się, że miał on swoich proroków-filozofów, patriarchów oraz zwykłych misjonarzy, np. przodowników, którzy swoim przykładem mieli nawracać wątpiących. Miał też, co potwierdza chociażby niniejsza analiza, także swoich męczenników. Z ostatnich prac rozpatrujących komunizm jako zjawisko typu religijnego warto wymienić pracę Rafała Imosa *Wiara człowieka radzieckiego*. Kraków: Nomos 2007.

³⁰ „Идет по Красной площади Василий Иванович Чапаев и встречает Владимира Ильича Ленина. И Владимир Ильич спрашивает Василия Ивановича (с еврейским акцентом): — А что, Абрам, не пога ли в Изгаиль?” Podają za: А. Д. Синявский: *Анекдот в анекдоте*. W: Tegoż: *Литературный процесс в России*. Москва: Издательский центр РГГУ 2003, s. 240. Jeśli wierzyć Andriejowi Siniawskiemu, przywołany superdowcip jest wynikiem przetworzenia wszystkich istniejących współcześnie anegdot. Nawet jeśli eksperyment tego rodzaju wydaje się mało prawdopodobny, to nie ulega wątpliwości, że Czapaiew jest jedną z najbarwniejszych postaci współczesnych opowieści komicznych. Piszą na ten temat m.in. А. Ф. Белоусов: *Современный анекдот*. W: *Современный городской фольклор*. Отв. ред. серии С.Ю. Неклюдов. Москва: Издательский центр РГГУ 2003, s. 587–588; О.А. Чиркова: *Поэтика современного народного анекдота*. Автореф. дисс... канд. филол. наук. Москва 1997; В.Ф. Лурье: *Жизнь и смерть Василия Ивановича*, <http://www.ruthenia.ru/folktee/CYBERSTOL/I_AM/chapaev.html>.

Temu wyobrażeniu o najpopularniejszych bohaterach współczesnych anegdot przeczy poniekąd inny metatekstowy dowcip: „Жена с любовником лежат в постели. Звонок в дверь. Вовочка бежит открывать. На пороге стоят Василий Иванович с Петькой. Оба евреи”. Podają za: А.Ф. Белоусов: *Современный анекдот...*, s. 590.

³¹ Tamże, s. 587–588.

³² Na temat anegdot o Czapajewie piszę w artykule *Desakralizacja mitu bohatera narodowego w anegdotach o Czapajewie*. W: *Męskość w kulturze współczesnej*. Red. A. Radomski, B. Truchlińska. Lublin: Uniwersytet Marii Skłodowskiej-Curie 2008, s. 453–463.

Czapaiewa w rzece Ural podczas ucieczki przed niespodziewanym atakiem białych³³:

Сидят вечером на берегу реки Урал Чапаев и Петька, чай пьют.

Петька: — Василий Иванович, ты воды бы непил сегодня так много.

Чапаев: — Это почему ?

Петька: — Дык, тебе завтра почти весь Урал переплывать³⁴.

Решили в одном городе увековечить память Чапаева. Построили в центре бассейн, на поверхности которого вечно булькают прощальные пузырьки...

Ponadto w dowcipach obnaża się mechanizmy kreacji pośmiertnego wizerunku Czapaiewa, poddając poniekąd w wątpliwość sam fakt istnienia bohatera niniejszych rozważań, co nie wydaje się takie całkiem bezzasadne:

В музее революции гид демонстрирует скелет Чапаева.

— А это что за маленький скелетик рядом с ним? — Спрашивают его.

— Это Чапаев в детстве.

Zważywszy bowiem na poziom abstrakcji, jaki Czapaiew osiągnął zarówno w swym poważnym, jak i komicznym wcieleniu, bez większych zastrzeżeń można powiedzieć, iż był w gruncie rzeczy pewnego rodzaju bytem czy też, używając określenia postmodernistów, symulakrem, istniejącym jedynie w masowej wyobraźni³⁵. Znakomicie uchwycił to zresztą Wiktor Pielewin w swej powieści z 1996 roku *Чапаев и Пустота*³⁶, powierzając Czapaiewowi rolę głosiciela idei o iluzoryczności otaczającego świata, będącego jakoby tylko projekcją tego, co dzieje się w naszym umyśle:

Все, что мы видим, находится в нашем сознании, Петька... Поэтому сказать, что наше сознание находится где-то, нельзя. Мы находимся нигде просто по-

³³ Było kilka wersji przyczyn i okoliczności śmierci Czapaiewa. Jedna z nich mówi o tym, że dostał się on do niewoli, gdzie go rozstrzelano. Trzeba jednak podkreślić, że Czapaiew-jeniec przeczył zasadom mityzacji. Parafrazując znane powiedzenie, „Dobry Czapaiew to martwy Czapaiew”, taki, którego wody Uralu-Styksu pochłonęły po to, by, jak pisze Wadim Łur’je, zmartwychwstał, zaczął żyć ponownie, ale już w nowym, mitycznym, wcieleniu. В.Ф. Лурье: *Жизнь и смерть Василия Ивановича...*

³⁴ Wszystkie cytowane dowcipy pochodzą ze strony: <http://humor2.cpms.ru/index.php?cat_id=159>.

³⁵ Piszę o tym w artykule *От мифа к анекдоту. Художественный путь Чапаева*. W: *Literatura rosyjska XVIII–XXI w. Dialog idei i poetyk*. Red. O. Główko. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2008, s. 361–369.

³⁶ W Polsce powieść Pielewina ukazała się pod tytułem *Mały palec Buddy*. Autorką tłumaczenia, uzgodnionego zresztą z samym autorem, jest Henryka Broniatowska (Warszawa: Wydawnictwo W.A.B. 2003).

тому, что нет такого места, про которое можно было бы сказать, что мы в нем находимся. Вот поэтому мы нигде. Вспомнил?³⁷

Lata 90. XX wieku były wyjątkowo sprzyjające dla Czapaiewa, jednak dopiero z perspektywy czasu widać, że były one nie tyle podsumowaniem, co raczej pewnego rodzaju przełomem w artystycznych losach bohatera niniejszych rozważań³⁸. W 2007 i w 2008 roku ukazały się bowiem kolejne poświęcone mu utwory: *Страсти по Чапаю* Eduarda Wołodarskiego³⁹ i *ЖД* Dmitrija Bykowa⁴⁰. Pierwsza z powieści ze względu na sensacyjną fabułę, miłosną intrygę, eksponowanie cierpienia głównego bohatera, a także patetyczno-sentymentalne efekty i tragiczne zakończenie spełnia warunki melodramatu. Być może dlatego jej autor, scenarzysta i reżyser filmowy, postanowił nakręcić na jej podstawie serial telewizyjny. O wiele bardziej intrygującą wersję losów legendarnego dowódcy, jak i historii Rosji w ogóle, dał w swej powieści Bykow, choć pozornie obu protagonistów — historycznego i powieściowego — łączy jedynie imię — Wasilij Iwanowicz. Jest to jednak temat na oddzielne rozważania.

Czapaiew nie przestaje ponadto budzić zainteresowania jako postać historyczna, zwłaszcza w kręgu najbliższej rodziny, próbującej przywrócić mu właściwe miejsce w historii Rosji⁴¹. Do prawdy o bohaterze niniejszych

³⁷ В. Пелевин: *Чапаев и Пустота. Омон Ра*. Москва: ВАГРИУС 2003, s. 149. Niektórzy badacze uważają, że impulsem do napisania powieści stała się następująca anegdota: „Сидят Петька с Василием Ивановичем и бухают. Вдруг вбегает солдат и говорит: «Белые!». Петька: «Василий Иванович; давай ноги делать». А Чапаев наливает еще два стакана и говорит: «Пей Петька». Выпили, значит. Опять солдат вбегает: «Белые!». А Чапаев еще два стакана наливает: «Пей, Петька!». Опять вбегает солдат и говорит, что белые уже к дому подходят. А Чапаев говорит: «Петька, ты меня видишь?». Петька: «Нет». Чапаев тогда говорит: «И я тебя не вижу. Хорошо замаскировались!». Przywołana anegdota ma w powieści jeszcze jeden wariant. Jej zakończenie brzmi następująco: „Белые вбегают, оглядывают комнату и говорят: «Вот, черт, опять ушли!»”. Najważniejsze interpretacje powieści Pielewina zostały zebrane w pracy Iriny Skoropanowej *Роман Виктора Пелевина «Чапаев и Пустота» как объект интерпретаций: Учебное пособие*. Сост. И. Скоропанова. Минск: РИВШ БГУ 2004.

³⁸ Warto wymienić chociażby utwory *Чапаев: место рождения Рига (Новое о Г.И. Гурджиеве)* Andrieja Lowkina (W: tegoż: *Цыганский роман (повести и рассказы)*). СПб: Амфора 2000) i *Корабль мира „Василий Чапаев”* Wasilija Aksjonowa (W: tegoż: *Негатив положительного героя: Рассказы*. Москва: Вагриус-Изограф 1995). Zupełnie unikalna na tym tle jest powieściowa wersja anegdot o Czapaiewie *Приключения Василия Ивановича в тылу и на фронте любви* Aleksandra Markina (Москва: Мик 1994). W ten sam, tzn. powieściowy, sposób wyróżniony został jeszcze jedynie Stirlitz, bohater serialu *Siedemnaście mgnień wiosny*, przede wszystkim jednak bohater niezliczonej liczby anegdot.

³⁹ Э. Володарский: *Страсти по Чапаю*. СПб: Амфора 2007.

⁴⁰ Д. Быков: *ЖД*. Москва: Вагриус 2008.

⁴¹ Е. Чапаева: *Мой неизвестный Чапаев*. Москва: Корвет 2005.

rozważań, zwłaszcza przyczyn jego śmierci, próbowali też dotrzeć autorzy dokumentalnego filmu o nim zatytułowanego *Любовь Чапая*⁴².

Mamy więc do czynienia z przypadkiem niebywalej wręcz żywotności Czapaiewa, z powodzeniem deklasującego pozostałych mieszkańców radzieckiego Olimpu. Zresztą nie ma się czemu dziwić, nie raz przecież przepowiadały to anegdoty, oczywiście z właściwą sobie przewrotnością:

Идут соревнования по плаванию со связанными руками и ногами. Все тонут, а Чапаев плавёт. Почти доплыл до противоположного берега и начал кругами ходить. Петька подбегает:

— Василий Иванович, что с вами?

— Правое ухо судорога взяла!...

Ивона Жепниковска

МИФ О ЧАПАЕВЕ В ФОЛЬКЛОРЕ И РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XX ВЕКА

Резюме

Василий Иванович Чапаев — принадлежит к тому кругу немногочисленных персонажей, которые ещё при жизни становятся легендой, а после смерти возводятся в ранг мифа. Сначала, как правило, исторические факты смешиваются с фикцией и домыслами, чтобы со временем полностью уступить место представлениям о данном человеке. В статье предпринимается попытка проследить художественный путь, проделанный Чапаевым, определить, каким мифотворческим операциям он подвергался в очередных произведениях, а также какие функции миф о Чапаеве выполнял на определенных этапах своего существования.

Iwona Rzepnikowska

THE CHAPAEV MYTH IN FOLKLORE AND THE XXTH CENTURY RUSSIAN LITERATURE

Summary

Chapaev belongs to those few heroes who, already during their life, grow to the range of a myth. At first historical facts blends with fiction and speculations and after some time they completely make room for somebody's image. The text is an attempt to trace Chapayev's artistic life, and to find mythopoetic which operations this hero underwent in subsequent works devoted to him, as well as to find functions the Chapayev's myth served at the particular stages of its existence.

⁴² W Internecie zamieszczono wywiad z autorami filmu, Jeleną i Stanisławem Razdorskimi. <<http://www.svoboda.org/staff/vail/asp>>.